

Rebut: 30-VIII-2008

Acceptat: 6-X-2008

BARCELONA I LA VENJANÇA DELS OFESOS

Pere RAMÍREZ i MOLAS
Universitat de Friburg, Suïssa

A Josep Paracolls

EL CARÀCTER VENJATIU DELS CATALANS?

Potser no serà inútil d'esbrinar d'on ens ve, i sobretot a on ens duu, aquesta fallera de veure l'expressió del *Quijote* (*QII*, 72) referida a Barcelona, *venganza de los ofendidos*, com si fos una al·lusió al «caràcter vengativo de los catalanes». Més d'un autoritzat cervantista ha entès que calia llegir-la així, i fins a les edicions modernes se sol repetir la mateixa interpretació,¹ que ve de lluny. Ja en l'edició de 1833-1839 comentava Clemencín (2007: VIII, 245, n. 14) aquest passatge com a ressò del bandolerisme català: «esto alude al episodio ó aventura de Roque Guinart, y al estado en que se hallaba Cataluña por aquel tiempo». Molts han acabat per acceptar-ho, i a la major part dels comentaris de *QII*, 72 els bandolers i els nyerros i els cadells desfilen al davant de l'elogi de Barcelona com els gegants i els capgrossos davant de la processó de Corpus.

Em fa l'efecte, no gensmenys, que Clemencín va posar els fonaments d'un malentès de llarga vida. No va ajudar gens a aclarir-ho un capdavanter del norantavuitisme castellà, Miguel de Unamuno (1966),² que publicava justament el 1905, l'any del III centenari del *Quijote*, la seva *Vida de Don Quijote y Sancho*. En les seves reflexions sobre el passatge de *QII*, 60, que precedeixen directament les que dedica als capítols sobre l'estada de Don Quijote i Sancho Panza a Barcelona, l'escriptor basc manifesta (1966: 186-187) una gran simpatia per Rocaguinarda i, després de lloar la seva generositat, el seu sentit de la justícia distributiva i la consciència de la maldat del seu ofici, arriba a dir que «Roque Guinart y sus compañeros

1. Per exemple Andrés Murillo, a la seva edició del *Quijote* (1978: II, 578, n. 11), comenta *venganza de los ofendidos*: «Cervantes califica la leyenda del carácter vengativo de los catalanes; de él ha dado dos ejemplos en Roque Guinart y Claudia Jerónima».

2. No dic pas que sigui l'únic, però sí un dels pensadors de qui a tota Espanya feia més cabal el jovent intel·lectual de la postguerra civil. A Catalunya, l'abonava encara l'aurèola de l'amistat epistolar amb Joan Maragall.

eran mejores de lo que ellos mismos se creían». Un cop reconegut això, Unamuno no s'està de posar, com Clemencín, el bandolerisme català i les pugnes de nyerros i cadells³ com a context immediat de l'elogi de Barcelona, i encara ho subratlla amb un testimoni:

Conviene recordar aquí lo que Francisco Manuel de Melo, en su *Historia de los movimientos, separación y guerra de Cataluña en tiempo de Felipe IV*, obra publicada unos cuarenta años después de la historia de nuestro Caballero, dice al describir a los catalanes «por la mayor parte hombres de durísimo natural», que «en las injurias muestran gran sentimiento y por eso son inclinados a venganza» etc.⁴

No veig gaire clar que convingués recordar-lo aquí, don Miguel, el «durísimo natural» dels catalans, «inclinados a la venganza». Potser hauria calgut filar més prim i no passar per alt que, tot i que Melo també parlés de bandolers, el tema de la seva obra era l'Espanya i la Catalunya de Felip IV, de 1640, de la revolta dels segadors, i no tant l'Espanya i la Catalunya de Felip III, la de 1614, i molt menys encara la ciutat de Barcelona de què parla Cervantes.⁵ Melo evoca, concretament, la situació provocada per la guerra franco-espanyola, en la qual els catalans han intervingut decisivament i amb molts sacrificis a la reconquesta del castell de Salses l'any 1639, sense obtenir de la corona espanyola el reconeixement que es pensaven haver merescut. Al contrari, la guerra esdevé cada vegada més feixuga per als catalans, sobretot a les zones rurals (Melo: 1999, § 24):

La variedad de esta guerra, diferente todos los años, fue causa de que las tropas y ejércitos del rey católico hubiesen de revolverse muchas veces de unas provincias en otras, conforme el enemigo mostraba querer acometerlas, y que a estos sus tránsitos y pasages se siguiesen los robos, escándalos e insultos, que trae consigo la multitud y libertad de los ejércitos. En otras partes llegaban a ser con más exceso insufribles por la larga existencia en ellas; de tal suerte que unos y otros pueblos no cesaban de gemir con el peso de la molestia en que los ponían sus armas propias. Era de todas Cataluña, como la más ocasionada, la más afligida provincia.

En conseqüència, afegirà més endavant Melo (1999: § 46):

Los soldados, gente por su naturaleza licenciosa, fortalecidos en la permisión, no había insulto que no hallasen lícito: discurrían libremente por la campaña (sin diferenciarla del país contrario) desperdiciando los frutos, robando los ganados, oprimiendo los lugares; otros dentro de su propio hospedage, violentando las leyes del agasajo, osaban á desmentir la misma cortesía de la naturaleza. Unos se atrevían á la hacienda, disipándola, otros á la vida, haciendo contra ella, y muchos fulminaban atrozmente contra la honra del que los sustentaba y servía. Toda la fatigada Cataluña representaba un lamentable teatro de miserias y escándalos, tan execrables á la consideración de los cristianos, como á la de los políticos.

3. És clar que el tema dels nyerros i cadells està vinculat amb el de l'anada de Don Quijote i Sancho a Barcelona: Rocaguinarda i els seus amics barcelonins eren nyerros, com llegim a *QII*, 70, però la rivalitat entre els dos bàndols no té res a veure amb l'elogi de Barcelona.

4. Unamuno cita ací parcialment Melo 1999: lib. I, §7.

5. La restricció tàcita que identifica simplement Catalunya amb la seva capital indueix a generalitzar els mots cervantins referits a Barcelona i atribuir a tots els catalans el pretès «caràcter vengatiu».

El panorama històric de la Catalunya descrita per Melo era, doncs, un escenari d'ofenses i venjances, sobretot soldadesques i populars, que haurien estat dignes, per exemple, d'algunes comèdies de Lope, com *Fuenteovejuna* o *Peribáñez*, que no crec que hagin induït ningú a parlar del «carácter vengativo» dels andalusos o dels castellans. Nogensmenys, Unamuno hauria pogut adduir d'altres testimonis més adients i més pròxims a l'època cervantina, com els que reporta Martí de Riquer, que esmentarem tot seguit.

Però tant se val. El comentari d'Unamuno, en acumular la descripció del context històric català segons Manuel de Melo a la situació barcelonesa de trenta anys enrere, prepara el terreny, no sé si gaire involuntàriament, per reduir les lloances de Barcelona a compliment ocasional de Cervantes, amable, sí, però enterbolit per una breu pinzellada poc afalagadora —«venganza de los ofendidos»— que deixaria les coses més a to amb la realitat històrica.

I Unamuno (1966: 191-192) resta encara més pes a l'elogi cervantí pel fet d'«empa-redar-lo» entre el testimoni de Melo i la seva pròpia interpretació, no gaire benèvola, del capteniment dels barcelonins envers Don Quijote. En efecte, trasplanta l'elogi a un context que no era el seu, fent una mena de «collage» que el deixa de capçalera del comentari de *QII*, 61-63, quan el lloc que Cervantes li havia donat amb tota deliberació era deu capítols més enllà, a *QII*, 72, és a dir, cap a la fi de la novel·la. D'aquesta manera el minimitza i el converteix en la introducció decorativa, però ben paradoxal, de totes aquelles burles a Don Quijote que Unamuno considera riotes crudels dels barcelonins. Efectivament, a la seva estada a Barcelona, diu, culmina la burla de què és víctima el cavaller:

Don Quijote [...] hazmerreír de una ciudad y juguete de sus muchachos [...] Y luego, en casa de don Antonio Moreno, que le hospedaba, hubo sarao y le hicieron bailar [...] Esto supera ya en tristeza a cuanto desde el día malaventurado en que topó con los Duques le está ocurriendo. Le pasean por las calles, convertido en mona de los muchachos, y luego le hacen bailar. Tómanle de juguete, de trompo, de perinola y zarandillo, etc.

Al moment d'escriure aquest comentari, doncs, Unamuno presenta el parell de setmanes barcelonines de Don Quijote com si hagués estat una sèrie d'humiliacions del cavaller, i sembla incapaç de veure-hi poca cosa més que el que anomena «la burla ciudadana», sense adonar-se o voler-se adonar d'allò que ell mateix (1966-1971: VII, 584) descobrirà i exposarà deu anys després a Eugeni d'Ors:

Aquí, estos castellanos que me rodean y sostienen, compatriotas de Sansón Carrasco, y del cura, y del barbero, y de los duques, suelen encontrar un poco ridículos —vamos, diré la palabra, bastante cursis— a ustedes los catalanes. Son, no lo olvidemos, los que se burlaron de Don Quijote, y muy de otro modo que se burló de él en ese archivo de la cortesía don Antonio Moreno, en cuyas burles había amor. Pudiendo añadirse que acaso nadie tomó a Don Quijote tan en serio como le tomó Roque Guinart, el catalán.

Això vol dir que deu anys més tard Unamuno havia rectificat, la veritat sigui dita, la seva opinió sobre l'acolliment que els barcelonins van donar a Don Quijote. Però sembla que la interpretació esbiaixada de tot l'elogi, fos per prejudicis, fos per descuit, ja estava prou arrelada.

Avui certament ja no tenen gaire ressò –parlo del camp estrictament literari– les opinions d'Unamuno que aigualeixen l'elogi de Barcelona, però la inèrcia les manté més o menys vigents. Tanmateix, val la pena de constatar que en aquest parell de pàgines de la *Vida de don Quijote y Sancho* hi trobem exemplificades tres trampes que fan perillar arreu la interpretació del text del *Quijote*. En primer lloc, com faran molts d'altres, Unamuno el cita incomplet:

Barcelona, archivo de la cortesía, albergue de los extranjeros, hospital de los pobres, patria de los valientes, venganza de los ofendidos y correspondencia grata de firmes amistades y en sitio y en belleza única.

Aquí talla Unamuno la citació cervantina, de forma que –segona trampa– pot fer-la passar indedugament com a paraules textuais del narrador o de l'*historiador*, com diu ell. I, tercera trampa, com acabem de veure, l'elogi resta deslligat del seu context immediat, en el lloc del qual hom hi entreteixeix d'altres testimonis: en el cas d'Unamuno, d'entrada, la citació de Melo que ja hem vist sobre el duríssim natural dels catalans i llur inclinació a la venjança, i després, les burles dels barcelonins a don Quijote.

Per camins ben diferents, Martí de Riquer (1989: 14), prohom quixotista i bon fill de Barcelona, arriba curiosament a una conclusió no gaire discrepant, ja que segons ell Cervantes «insiste en que los catalanes son muy celosos de la honra y prestos a vengar los agravios recibidos ('venganza de los ofendidos')». No crec que en això Riquer s'hagi deixat impressionar pels comentaris d'Unamuno, sinó que s'ha orientat més aviat pels passatges d'altres obres cervantines que semblen apuntar en aquella direcció. D'antuvi, ha tingut present una altra lloança a Barcelona, també en forma de tirallonga i amb alguns paral·lelismes amb el text del *Quijote*. La tenim a la novel·la exemplar *Las dos doncellas*:⁶

Admiróles el hermoso sitio de la ciudad y la estimaron por flor de las bellas ciudades del mundo, honra de España, temor y espanto de los circunvecinos y apartados enemigos, regalo y delicia de sus moradores, amparo de los extranjeros, escuela de la caballería, ejemplo de lealtad y satisfacción de todo aquello que de una grande, famosa, rica y bien fundada ciudad puede pedir un discreto y curioso deseo.

Mots elogiosos als quals el mateix Cervantes posa sordina, perquè tot seguit explica-rà els tumults i les baralles sagnants que solien produir-se a la platja, a on els barcelonins anaven a batussar-se amb la gent marinera quan arribaven galeres al port.

Un altre elogi, ja no solament de Barcelona, sinó dels catalans, es troba al *Persiles*, III, 12, en un curt incís:

Los cortesés catalanes, gente, enojada, terrible, y pacífica, suave, gente que con facilidad da la vida por la honra y por defenderlas entrambas se adelantan a sí mismos, que es como adelantarse a todas las naciones del mundo [...].

6. La primera edició de les novel·les exemplars és de 1613, i apareix amb llicències datades de 1612. La cronologia seria compatible amb l'estada de Cervantes a Barcelona, que Riquer (1989: 91-108) situa a l'estiu de 1610, amb documentació sòlida.

L'enumeració «enojada, terrible, y pacífica, suave» recull dos parells d'atributs anti-tètics (els catalans són «a les males, terribles, i a les bones, suaus») que insisteixen en la irascibilitat d'aquella gent.⁷

El mateix Riquer destaca encara (1989: 59) un altre passatge cervantí, aquest anterior de vint anys al *Quijote*, que pot il·lustrar més clarament l'associació que a la ment de Cervantes i dels seus contemporanis sembla existir entre el bandolerisme i el caràcter dels catalans. És a *La Galatea*, llibre II, on s'esmenta (Cervantes, 1987: 168)

una cantidad de vandoleros, los cuales tenían por señor y cabeza a un valeroso caballero catalán, que por ciertas enemistades andava en la compañía, como es ya antiguo uso de aquel reyno.

I, si es vol, hi podríem afegir l'al·lusió a un altre bandit, Rocaguinarda, en les paraules de l'estudiant de *La cueva de Salamanca*, que recolzen la fama del bandoler generós:

robáronme los lacayos o compañeros de Roque Guinarde, en Cataluña, porque él estaba ausente; que, a estar allí, no consintiera que se me hiciera agravio, porque es muy cortés y comedido, y además limosnero.⁸

Fins aquí, sí, tots aquests textos cervantins podrien servir com a complement intertextual de l'elogi del *Quijote*, cosa que ens permetria legítimament arrodonir el concepte que Cervantes tenia dels barcelonins i dels catalans. D'acord, però més lluny ja no hi podem anar: l'intertext no hauria de suplantar el context de la «venganza de los ofendidos», perquè llavors se'ns desenfoca la interpretació, de manera que tornem a navegar en el solc de Clemencín, amb la conclusió esbiaixada, que formula Riquer (1989: 107):

la figura de Rocaguinarda hizo nacer en él la idea de que los catalanes son justos y feroces en sus venganzas: la ciudad es 'venganza de los ofendidos'...⁹

Aturem-nos aquí, que em sembla que ja tenim prou exemplificats els passatges entreteixits amb l'elogi que arriben a fer oblidar el seu context. Sense entrar més a fons en el sentit de les lloances de *Las dos doncellas* i del *Persiles*, doncs, tornarem al *Quijote*, onensem que el risc persistent de malentès fa necessària una lectura renovada del text de *QII*, 72 *sine ira et studio*. Entenguem-nos: les precisions que ens semblen ineludibles sobre la lloa del *Quijote* a Barcelona no s'adrecen pas a demostrar que els catalans si-

7. Una antítesi semblant va emprar Cervantes en parlar de la ciutat de Nàpols, «apacible en la paz, dura en la guerra» (*Viaje del Parnaso*, cap. VIII, v. 259).

8. Citem de l'edició de *Teatro completo* (Cervantes, 1987: 815).

9. Suposo que una contaminació intertextual anàloga, ampliada amb una al·lusió a la venjança dels almogàvers a Grècia (1305-1307), s'ha infiltrat a l'edició dirigida per Francisco Rico (1998: I, 1207, n.): «Tal era la fama, posiblemente apoyada en costumbres vivas aún en la época, que arrastraban los catalanes por lo menos desde la expedición de Grecia». Efectivament, vuit anys després de la publicació de *QII* surt a Barcelona la història de Francisco de Moncada, *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*, cosa que demostra l'actualitat del tema de la venjança catalana a la historiografia de l'època.

guem o no venjatiu (que potser sí que ho som o ho érem, pobres de nosaltres), ni que Cervantes ens tingués o no en aquesta opinió, que potser sí que ens hi tenia, amb raó o sense. Es tracta d'una altra cosa, és a dir, simplement de desempolsinar les lloances cervantines del *Quijote*, per tal que quedi clar que en aquest passatge l'autor estava molt lluny de pensar en el «carácter de los catalanes». Perquè em sembla que Cervantes va carregar aquestes ratlles d'un sentit ben diferent, amb la intenció de resumir-hi alguns episodis essencials de la seva novella (els de *QII*, capítols 59 al 72).¹⁰

EL TEXT COMPLET DE L'ELOGI I EL SEU CONTEXT IMMEDIAT

Deixats de banda tots els intertextos, sembla que per a una anàlisi objectiva de l'elogi caldria començar per respectar la seva integritat. Perquè la tirallonga que es sol citar com a elogi de Miguel de Cervantes a Barcelona no queda pas completa, és un text escuat per una amputació indeguda que moltes vegades ha induït a fer-lo passar per una lloança formulada per l'autor, «el historiador», com li'n deia Unamuno. A dreta llei, però, aquest elogi es distingeix d'altres perquè no el fa el mateix Cervantes, o Cide Hamete, si volem, sinó el personatge Don Quijote. Tot el que diu de Barcelona, ho diu Don Quijote després dels esdeveniments bons i dolents que allà li han succeït, a ell («los sucesos que ...me han sucedido») i no pas a Cervantes, és a dir, després de tots els fets que Unamuno qualificava de «burla ciudadana» dels barcelonins, i després de l'aventura que va causar més pena a Don Quijote, la de la desfeta contra el Cavaller de la Blanca Lluna. I malgrat el record encara calent de tantes aventures i desventures, pronuncia Don Quijote el seu elogi de la ciutat, amb una culminació que no hauriem de deixar al tinter (*QII*, 72):

Y aunque los sucesos que en ella me han sucedido no son de mucho gusto, sino de mucha pesadumbre, los llevo sin ella, sólo por haberla visto.

No manca qui la trobi una mica exagerada, aquesta ensabonada, tot i reconeixent que forma part essencial de l'elogi (Carme Riera, 2005: 18). Segurament, d'hiperbòlica ho és, encara que admetem que Don Quijote surt ben embadalit de Barcelona, i torna a casa amb molts i molt bons records de la ciutat. Amb tot i això, podria ésser que la clàusula que tanca la lloança de don Quijote («...los llevo sin ella, sólo por haberla visto») fos quelcom més que una mera ensabonada. Ho haurem de veure més detalladament.

De moment, un cop d'ull al context immediat ja és suficient per a comprovar que *qui parla* és Don Quijote, i no pas Cervantes. I a més a més, no podem perdre de vista *a qui*

10. No tothom ha caigut en la trampa del «caràcter vingatiu de los catalanes». Enrique Suárez Figaredo (2007: 9-26) ha vist clarament que la *venganza de los ofendidos* feia al·lusió a una rivalitat personal entre Cervantes i l'autor del *Quijote* apòcrif. Nogensmenys, l'argumentació de Suárez Figaredo s'encamina sobretot a demostrar que aquest autor hauria estat el val·lisoletà Cristóbal Suárez de Figueroa, i no considera l'elogi de Barcelona en la seva unitat dialèctica. D'altra banda, l'atribució del fals *Quijote* seria més plausible si hagués estat més castellana la llengua de l'apòcrif.

parla: no al col·lectiu més o menys abstracte dels futurs lectors de la novel·la, sinó a una sola persona, la que té al seu davant, don Álvaro Tarfe, interlocutor molt especial, perquè és un extraviat de l'altre *Quijote*,¹¹ de l'apòcrif, a qui Cervantes fa entrar en el seu llibre a tall de breu *intermezzo*.

I ara, finalment, caldrà aclarir *de què li parla* a don Álvaro i amb quina intenció. Perquè, a veure: sabent Don Quijote que el seu interlocutor és un cavaller granadí, que ve de Saragossa, que fa poc ha passat per Madrid i Toledo i que el que vol és fer via cap a Granada¹² ¿us penseu que s'hauria entretingut a enutjar-lo justament amb el «carácter vengativo de los catalanes», tema que no feia gens al cas i del qual segurament tant se li en donava a don Álvaro? No, Don Quijote anava al gra en la seva conversa amb el personatge del llibre d'Avellaneda. El que volia era obtenir d'ell la signatura en un document públic, per tal de poder esgrimir a tot arreu una «información hecha de que no es él el contenido en aquella historia, sino otro supuesto, que quiso ser él y no acertó a serlo».¹³ Doncs no ens torbem tampoc nosaltres pels laberints de les venjances catalanes i tirem pel dret: el que cal és rellegir aquest passatge en el seu context complet, per veure si no té més aviat la funció ben particular de contraposar en forma brevíssima les desventures del fals 'Don Quijote',¹⁴ que don Álvaro exposa en resum al vertader (*QII*, 72: «le quité de que no le palmease las espaldas el verdugo [...] le dejo metido en la casa del Nuncio, en Toledo, para que le curen»), a les aventures barcelonines del Don Quijote de debò, de les quals el cavaller granadí encara no sabia res, però que aquell li deixa entreveure, precisament amb els seus elogis de la capital catalana.

Anem a pams. A la posada on s'ha trobat casualment amb el veritable Don Quijote i el no menys autèntic Sancho Panza, don Álvaro Tarfe es deixa convèncer de seguida que el don Quijote bo i el bon Sancho Panza són els que té ara al davant i no els que acaba de deixar, el fals escuder a Madrid i el fals cavaller al manicomi de Toledo. Don Álvaro comença de creure que el que li ha passat a l'altre llibre, l'apòcrif, era qüestió d'encantaments (*QII*, 72):

tengo por sin duda que los encantadores que persiguen a don Quijote el bueno han querido perseguirme a mí con don Quijote el malo.

Val a dir que aquesta declaració tan planera de don Álvaro ve just després de la clara i decisiva intervenció de Sancho Panza. Sí, és Sancho qui comença la feina de convicció

11. Alonso Fernández de Avellaneda (1987: edició de F. García Salinero). El citem abreujadament *QA* i hi afegim la xifra romana del capítol i, si cal, l'aràbiga de la pàgina.

12. Cervantes precisa bé l'itinerari de don Álvaro Tarfe. Avellaneda, que al començament de l'apòcrif havia dit que don Álvaro era granadí (*QA I*), en acabar el llibre parla dues vegades de fer-lo anar a Córdoba (*QA 36*), abans de deixar-lo tornar «felizmente a su patria y casa» (*ibid.*). Cervantes no s'embolica tant i l'encamina de dret a casa: «Voy a Granada, que es mi patria. —¡Y buena patria!— replicó don Quijote» (*QII*, 72).

13. Cervantes, *Ocho comedias y ocho entremeses nuevos, nunca representados, Dedicatoria al conde de Lemos*. També de 1615, com *QII*.

14. Per entendre'ns, sense repetir constantment si Don Quijote i Sancho són els autèntics o els falsos, posem els falsos entre cometes: 'don Quijote', 'Sancho'.

d'Álvaro Tarfe, i hi reïx sense necessitat d'escarrassar-s'hi gens. Llavors, quan a aquest pobre ja li balla el cap en vista del doble joc de Quijotes i de Sanchos que se li presenten, per acabar-ho de rematar, Don Quijote li etziba la seva contundent argumentació, encaminada a demanar al cavaller granadí que tot això que ja ha reconegut de paraula, ho testifiqui per escrit (*ibid.*):

—Yo —dijo don Quijote— no sé si soy bueno; pero sé decir que no soy el malo; para prueba de lo cual quiero que sepa vuesa merced, mi señor don Álvaro Tarfe, que en todos los días de mi vida no he estado en Zaragoza; antes, por haberme dicho que ese don Quijote fantástico se había hallado en las justas desa ciudad, no quise yo entrar en ella, por sacar a las barbas del mundo su mentira; y así, me pasé de claro a Barcelona, archivo de la cortesía, albergue de los extranjeros, hospital de los pobres, patria de los valientes, venganza de los ofendidos y correspondencia grata de firmes amistades, y en sitio y en belleza, única. Y aunque los sucesos que en ella me han sucedido no son de mucho gusto, sino de mucha pesadumbre, los llevo sin ella, sólo por haberla visto. Finalmente, señor don Álvaro Tarfe, yo soy don Quijote de la Mancha, el mismo que dice la fama, y no ese desventurado que ha querido usurpar mi nombre y honrarse con mis pensamientos. A vuestra merced suplico, por lo que debe a ser caballero, sea servido de hacer una declaración ante el alcalde deste lugar, de que vuestra merced no me ha visto en todos los días de su vida hasta agora, y de que yo no soy el don Quijote impreso en la segunda parte, ni este Sancho Panza mi escudero es aquel que vuestra merced conoció.

Heus-el aquí, doncs, el text complet de l'elogi de Barcelona, ara ben acompanyat del seu veritable context immediat. Abans d'esgrunar-lo, tanmateix, convé mirar-lo en perspectiva, perquè tot ell és emmarcat per un context encara molt més ampli, com si diguéssim l'horitzó del context, és a dir, el viatge del cavaller i de l'escuder, de La Manxa a Barcelona i tornada. Que és, per dir-ho de dret, el que hauríem hagut de fer de primer antuvi, acompanyar don Quijote i Sancho per l'inesperat camí de Barcelona, d'anada i tornada.

¿CAP A SARAGOSSA?

Anem-hi, doncs, per ordre, tot seguint de primer el camí de Don Quijote fins al moment en què la publicació de l'apòcrif obliga Cervantes a canviar radicalment el pla de la seva obra. Hom sol admetre que aquest canvi comença a *QII*, 59, en la posada on la conversa entre don Jerónimo i don Juan sobre l'obra d'Avellaneda travessa les parets i arriba a les oïdes de Don Quijote. Però això no vol dir que les noves de l'aparició del fals *Quijote* vinguéssin a Cervantes justament i precisa ara, i no abans. Més aviat podem suposar que *QII*, 59 és el punt on Cervantes va dir «ara prou», és el moment que es va decidir a descarregar el seu contraatac, tot i que l'estratègia ja la podia haver anat preparant prèviament, d'alguns capítols ençà. Vull dir que és probable que la seva reacció consistís no solament en modificar els plans de viatge de Don Quijote des de les portes de Saragossa, sinó també en refer alguns capítols anteriors, potser àdhuc redactar-ne de nou algun de sencer o canviar l'ordre d'algunes aventures que ja tenia mig embastades. No en tenim evidència, però les conjectures són plausibles, i alguns indicis hi fan pensar.

Així, a *QII*, 30, la resposta de Sancho a la pregunta de la duquessa, de si el cavaller desconegut que li ha tramès la seva salutació és aquell

de quien anda impresa una historia que se llama del Ingenioso Hidalgo don Quijote de la Mancha. [...] El mesmo es, señora [...] y aquel escudero suyo que anda, o debe de andar, en la tal historia, a quien llaman Sancho Panza, soy yo, si no es que me trocaron en la cuna; quiero decir, que me trocaron en la estampa.

L'acudit d'un Sancho reemplaçat per un altre a la impremta és potser només això, un acudit, però també podria anunciar xifradament que l'autor estava ja assabentat de l'aparició d'un doble de Sancho... Vés a saber si de moment Cervantes encara tenia els seus dubtes i no volia o no podia reaccionar més clarament.

Un segon indicatiu és el fet que a *QII*, 36 Cervantes es decideixi a datar la carta de Sancho a la seva muller el 20 de juliol de 1614, i això sense cap necessitat aparent de posar-li la data de 1614, que evidentment xocava amb tota la cronologia interna de *QI* i *QII*. Ens sembla molt plausible l'explicació que suggereix Riquer (33-35): l'acció dels capítols finals de la segona part del *Quijote* cervantí havia de situar-se necessàriament després de la publicació del fals *Quijote*, si calia que aquest llibre caigués a les mans del don Quijote autèntic.

I un altre indicatiu és la miraculosa acceleració del viatge de Sancho i Don Quijote des de la Manxa cap a Saragossa (i el viatge de retorn des de Saragossa a La Manxa, d'una rapidesa no menys extraordinària).

És que a aquestes altures de la segona part del *Quijote* es veu que tenien molta pressa tant don Quijote com, encara més, Cervantes (pobre home, empaitat per la mort, els dos o tres darrers anys de la seva vida no dóna abast a la feina: a més d'acabar la segona part del *Quijote*, dóna a l'impremta comèdies i entremesos, escriu una comèdia nova que vol intitular *El engaño a los ojos*, enllesteix a corre-cuita el *Persiles*, prepara la segona part de la *Galatea*, treballa en *Las semanas del jardín* i qui sap què més...). Però no ens apartem del *Quijote*: quan a la dedicatòria de *QII* diu Cervantes al comte de Lemos que «és mucha la priesa que de infinitas partes me dan [...] para quitar el hámbago y la náusea que ha causado otro don Quijote, que con nombre de segunda parte se ha disfrazado y corrido por el orbe», és fàcil d'entreveure que no eren només els altres que li donaven presses, sinó que era ell qui en tenia més que ningú, per a 'tornar el canvi' del fàstic i la náusea, com calia, a Avellaneda.

I això que el viatge cap a Saragossa havia començat ben pausadament, des de la Cova de Montesinos. Vejam: acompanyada la davallada a la magna aventura, vers les quatre de la tarda d'aquell dia surt de la cova don Quijote, fa una bona pausa explicant llargament a Sancho i al cosí les seves visions d'allà baix (*QII*, 23), després se'n van tots plegats a una ermita propera i al capvespre acaben per allotjar-se a dues o tres llegües¹⁵

15. Quan parlem de llegües ens referim a la *legua* castellana, equivalent a 5.572 metres. Suposo que era més o menys la mesura itinerària que feia servir normalment Cervantes. Potser amb una excepció, a *Las dos doncellas*: aquí indica Cervantes que la distància entre Igualada i Barcelona és de 9 llegües, però com que són 64 km per la ruta tradicional, hem de suposar que són llegües catalanes (1 llegua = 6.700 metres). Veg. Riquer, 1989: 113-114.

de la cova (*QII*, 24), a la mateixa posada a on un home amb un mul carregat d'armes els havia dit que anava. Don Quijote i Sancho es disposen a fer nit a aquest hostal. Abans de sopar els espera, però, una vetllada molt atapeïda: d'antuvi, el traginer de les armes els explicarà la història dels brams d'ase, uns fets que no fa gaire s'han esdevingut a «un lugar que está a cuatro leguas y media de esta venta» (*QII*, 25). Tirant llarg, fins aquest poble són sis o set llegües des de la cova. Al mateix vespre arriba a la posada Ginés de Pasamonte, ara disfressat de maese Pedro, amb la seva mona endevinaire i el retaule. Hi haurà algunes preguntes i endevinalles per a la mona i després vindrà la sessió de titelles, la gran destrossa i trencadissa que fa del retaule Don Quijote, el pagament de danys i perjudicis, i la calma final, quan «todos cenaron en paz», convidats per l'esplèndid don Quijote (*QII*, 26). En parlar de maese Pedro, l'hostaler ens ha fet creure que som a «esta Mancha de Aragón»,¹⁶ però al capítol següent (*QII*, 27) Cide Hamete, que de vegades no és tan puntual com voldria Cervantes, ens explica que Ginés de Pasamonte, fugitiu de la justícia de Castella, s'ha tapat un ull, s'ha disfressat de titellaire, s'ha comprat una mona i ha vingut a acollir-se sota la jurisdicció aragonesa, de manera que nosaltres no podem dir del cert si aquest hostal és al nord de l'actual província d'Albacete o ja ben endins del Regne d'Aragó. Més aviat és de suposar que era encara a la Manxa, perquè Don Quijote i Sancho en sortir de l'hostal faran dues jornades completes molt xano-xano, «sin acontercerles cosa digna de ponerse en escritura», i arribaran prop del poble del bram d'ase. És a dir, que des de l'hostal no han recorregut més de «cuatro leguas y media». L'endemà es troben amb l'escamot armat del «pueblo del rebuzno», i l'aventura del bram d'ase acaba amb la inevitable pallissa que s'ha guanyat Sancho. El cavaller, sà i estalvi, i l'escuder, ben estovat, dormen aquella nit al ras, a una pollancreda.

Fins aquí, tot comptat i debatut, no hem recorregut pas molt més d'una jornada de camí des de la Cova. Però de sobte les coses es precipiten (*QII*, 29): només dos dies després de deixar aquesta pollancreda, Don Quijote i Sancho arriben a la ribera de l'Ebre, no sabem per quins camins rals o per quines dreceres!

No em demaneu com s'ho han fet per a recórrer 80 llegües en dos dies, i això al pas de Rocinante i del ruc.¹⁷ Recordeu, per tal de comparar velocitats i distàncies, la sorpresa

16. LLAMAZARES *et al.* (2004: 186): «la Mancha de Montearagón o Mancha de Aragón» agrupava encara al segle XVI «los concejos ... pertenecientes al Marquesado de Villena, entre ellos Belmonte, Garcimuñoz o San Clemente».

17. ¿Quines jornades feia fer Cervantes als seus personatges? A *QI*, 27, el missatger que, sens dubte a cavall, duu la carta de Luscinda a Cardenio, diu que «en 16 horas he hecho el camino, que sabéis que es de 18 leguas», ponderant, doncs, l'esforç que deu haver fet en dues jornades seguides, de 9 llegües cada una. Al lloc d'una mula i corrent a la desesperada, Cardenio fa aquest mateix camí en sentit invers, en un dia (*ibid.*). Un dels personatges del *Persiles*, Antonio, conta (*lib. I, cap. 5*) que de jove, perseguit per la justícia castellana, havia fet dues jornades per anar, amb un bon cavall i a esperons batuts, des de Quintanar de la Orden fins a la frontera del regne d'Aragó (potser a unes 25 llegües, doncs a 12 o 13 llegües diàries). Per la posta, és a dir, amb freqüents relleus de cavalls, es devien fer jornades màximes de 20 llegües (Rodolfo, el protagonista de *La fuerza de la sangre*, va en 7 dies de Barcelona a Toledo, unes 125 llegües). Al pas de Rocinante i del ruc i amb les llargues converses que feien tot cavalcant don Quijote i Sancho, que no els devien deixar córrer gaire, les jornades amb prou feines podien passar de 5-6 llegües. Pel que fa a les jornades a peu (que també veurem caminar Sancho a la tornada de Barcelona), tenim dues referències a l'obra cervantina: van a peu els pelegrins Periandro

de Don Quijote a *QI*, 31, quan Sancho el va fer creure que amb Rocinante havia anat de la vessant andalusa de Sierra Morena fins al Toboso i n'havia retornat, tot plegat en tres dies. Eren en total 60 llegües, impossibles de cavalcar sense l'ajut d'algun encantador:

¿Sabes de qué estoy maravillado, Sancho? de que me parece que fuiste y veniste por los aires, pues poco más de tres días has tardado en ir y venir desde aquí al Toboso, habiendo de aquí allá más de treinta leguas.

Bé, doncs, el camí de la Manxa a l'Ebre, bastant més llarg, l'han recorregut encara més depressa, i aquesta vegada don Quijote no se'n fa creus. No cal cercar-hi explicacions màgiques, que d'altra banda don Quijote no s'hauria pogut lliurar ben fàcilment. Acontentem-nos de constatar que en el trajecte des de la Manxa fins prop de Saragossa, tant a l'anada com a la tornada (ja ho veurem també), hi ha un gran forat negre d'espai i de temps. Voleu explicacions sense recórrer a un *deus ex machina*? Si no ens entossudim a atribuir el fenomen a les presses, a l'oblit o a la despreocupació de l'autor, solament podem conjecturar que Cervantes ha renunciat deliberadament a omplir d'aventures aquests capítols i s'ha estat de donar-hi cap referència geogràfica. Perquè és clar que si el seu Don Quijote no va voler posar els peus a Saragossa en saber que el d'Avellaneda hi havia estat a les justes que allà es celebraren, com hauria volgut que fos dit que havia passat per Madrid, Alcalá, Sigüenza, Ateca o Ariza, és a dir, pels mateixos llocs que l'altre? Qui sap, potser la millor solució li va semblar que era netejar aquest trajecte de coincidències amb l'itinerari que havia seguit el 'don Quijote' fals, encara que fos al preu de buidar tota la geografia aragonesa des del límit de la Manxa fins a la ribera de l'Ebre.

Passarem ara de llarg per l'aventura de la barca encantada, i tampoc no ens detindrem a les dues o tres setmanes que Don Quijote i Sancho són convidats a la casa dels ducs (els cervantistes conjecturen que era prop de Pedrola), perquè de moment, als alen-torns del 20 de juliol de 1614, segons data Sancho l'esmentada carta a Teresa Panza (*QII*, 36), ni els ducs ni la seva espavilada donzella Altisidora encara no han llegit l'apòcrif.¹⁸ En canvi, sí que ens caldrà aturar-nos a *QII*, 59, on comencen els impropis de Cervantes contra Avellaneda.

DON QUIJOTE LLEGEIX AVELLANEDA

Don Quijote, que ja estava assabentat per Sansón Carrasco de la publicació de la primera part de la seva història, narrada per un tal Cide Hamete, és dels primers personatges de *QII* que tenen a les mans i fullegen el volum del fals *Quijote*. Fins i tot arriba

i companyia, a dues o tres llegües diàries (*Persiles*, lib. 3), i els cinc pelegrins de *Las dos doncellas* fan jornades semblants (en tres dies van de Barcelona a Montserrat).

18. Que no trigaria a divulgar-se: la censura de l'arquebisbat de Tarragona per a l'apòcrif ve datada el 18 d'abril, i la llicència el 4 de juliol de 1614. I així, en tornar de Barcelona, Don Quijote pot comprovar que Altisidora (i segurament també els ducs) ja ha tingut a les mans el llibre d'Avellaneda (*QII*, 70).

a llegir-ne algun troç, cosa que curiosament no s'havia preocupat de fer amb l'obra de Cide Hamete, que fàcilment hauria pogut demanar a Sansón Carrasco (val més no imaginar-s'ho, perquè, si l'hagués llegit, no sé pas si no ens hauríem quedat sense *QII*). La breu lectura que fa don Quijote de l'apòcrif, tanmateix, comportarà una bona càrrega d'intriga.

Ja abans de començar de llegir-lo s'assabenta Don Quijote de la fallàcia del llibre d'Avellaneda, quan a l'hostal sent don Juan i don Jerónimo comentar, a la cambra del costat: «Lo que a mí en éste más desplace es que pinta a don Quijote ya desenamorado de Dulcinea del Toboso» (*QII*, 59). Ell, desenamorat de Dulcinea? On s'és vist? Per tal de proclamar la veritat, don Quijote se'ls presenta de sobte, disposat fins i tot a defensar amb l'espasa la seva fidelitat a la senyora. I tan bon punt el nostre cavaller s'ha donat a conèixer a don Jerónimo i don Juan com «el mismo don Quijote de la Mancha», aquests dos lectors d'Avellaneda queden sobtosament convençuts i s'afanyen a admetre sense embuts la seva identitat (*ibid.*):

sin duda, vos, señor, sois el verdadero don Quijote de la Mancha, norte y lucero de la andante caballería, a despecho y pesar del que ha querido usurpar vuestro nombre y aniquilar vuestras hazañas como lo ha hecho el autor deste libro que aquí os entrego.

I ja tenim don Quijote fullejant l'apòcrif i llegint-ne passatges. De la seva reacció al moment de retornar poc després el llibre sense ganes de llegir-ne res més, retindrem únicament la primera de les tres coses que troba «en este autor dignas de reprehensión», que són, ni més ni menys, «algunas palabras que he leído en el prólogo». Ara, per gens d'atenció que don Quijote hagi posat a la lectura d'aquest pròleg, i ho deu haver fet si hi ha trobat algunes paraules censurables, no li podia passar per alt que en aquestes dues o tres pàgines Avellaneda no fa altra cosa que atacar amb molt poca solta Miguel de Cervantes Saavedra, el nom del qual hi és esmentat explícitament dues vegades com a autor real de la primera part del *Quijote*, i ja no com a responsable de la traducció «de arábigo en nuestro vulgar castellano» (*QII*, 3). Doncs si les paraules reprensibles no poden ésser sinó precisament les malastrugues ofenses contra Cervantes, siguem conseqüents: aquí, per molt que don Quijote no en digui ni una paraula, no ens hem pas d'enganyar, el fet és que li ha estat revelat amb totes les lletres el nom del veritable autor de *QI*, Miguel de Cervantes, sense la màscara de Cide Hamete. És a dir, la lectura del pròleg d'Avellaneda li ha hagut de fer caure la bena dels ulls.

Què li deu haver passat pel cap en aquell moment a don Quijote? No ens ho diu Cervantes, ni podem endevinar-ho. Però qui sap, qui sap: quan a *QII*, 59 Sancho continua parlant de Cide Hamete com a autor de la història verídica («el Sancho y el don Quijote desa historia deben de ser otros que los que andan en aquella que compuso Cide Hamete Benengeli, que somos nosotros»), don Quijote fa el murri, calla, i no el contradiu ni li dóna la raó. I quan el mateix don Juan (*ibid.*), que sap prou qui és l'autor veritable de *QI* i que acaba de veure com Don Quijote llegia suara el pròleg d'Avellaneda, i malgrat tot continua parlant-li com si res de «Cide Hamete su primer autor», ell tampoc no li diu ni sí ni no, però deixa caure unes paraules que deuen anar carregades de segones intencions, i que en tot cas vénen molt a tomb: «Retráteme el que quisiere, pero no me maltrate».

Comsevilla, a partir d'aquest dia don Quijote ja no dirà mai que l'historiador de les seves aventures sigui Cide Hamete, i si Sancho o tants d'altres esmenten el moro,¹⁹ ell els deixarà dir. El que don Quijote ja sap de cert és que les injúries de l'apòcrif no van adreçades solament contra ell i contra Sancho, sinó també contra Miguel de Cervantes, l'autor veritable de *QI*, com constava al pròleg d'Avellaneda. De manera que la seva obligació, segons les lleis de la cavalleria, era la de donar venjança també a Miguel de Cervantes, a qui Avellaneda havia gosat injuriar, i això després d'haver-lo descrit com a vell desvalgut i mancat d'una mà. Ja ho havia dit don Quijote temps endarrere (*QI*, 17):

Sabed que mi oficio no es otro sino valer a los que poco pueden y vengar a los que reciben tuertos, y castigar alevosías.

Ara em direu si Cervantes no fa bé de deixar en mans de don Quijote la venjança de les ofenses d'Avellaneda! No us fa l'efecte que amb aquesta finalitat aquí s'hauria clos un pacte, més o menys secret, entre l'autor i el personatge? Fos com fos, aquest encontre del manxec amb els dos lectors de l'apòcrif té dos corollaris prou evidents (*QII*, 59). El primer és que les amenaces de venjança comencen de voleiar per les pàgines de *QII*. Quan diu don Quijote que «muchas veces suele caerse la paciencia cuando la cargan de injurias», li respon don Juan:

Ninguna [injuria] se le puede hacer al señor don Quijote de quien él no se pueda vengar, si no la repara en el escudo de su paciencia, que, a mi parecer, es fuerte y grande.

I el segon corollari, ja ho sabem, és la coneguda decisió de no anar a Saragossa, sinó a Barcelona:

...no pondré los pies en Zaragoza, y así sacaré a la plaza del mundo la mentira dese historiador moderno, y echarán de ver las gentes como yo no soy el don Quijote que él dice.

Com podem veure, són expressions molt semblants a les que hem retrobat en el context de l'elogi de Barcelona.

INCÍS TORDESILLES

Abans de seguir la via de Barcelona, tanmateix, convindrà que ens aturem a veure què era allò que don Quijote, fastiguejat, no va voler continuar llegint. És, justament, allò que Miguel de Cervantes sí que havia hagut de llegir, a contracor, però amb tots els ets i uts,

19. D'ací fins al darrer capítol de *QII* continuen parlant de Cide Hamete com si fos l'autor del *Quijote*: Antoni Moreno, a Barcelona; Altisidora, a la segona estada de don Quijote a casa dels ducs; fins i tot els dimonis de l'infern, si hem de creure la visió d'Altisidora; el rector del poble de Don Quijote i, sobretot, el mateix narrador, sigui aquest un Cide Hamete que s'automenciona, sigui un reportador cristià innominat, sigui àdhuc Miguel de Cervantes en un d'aquells embolicats malabarismes que són la llaminadura dels narratòlegs.

especialment els capítols 8-12 del llibre fals, que tracten de l'estada del pseudo 'don Quijote' a Saragossa.²⁰ Sens dubte els va examinar amb lupa, per tal de veure què hi feia allà el 'don Quijote' d'Avellaneda, sabent ell com sabia què hi hauria fet el don Quijote seu.

Com que a l'apòcrif cap dels personatges, ni tan sols don Álvaro Tarfe, no ha llegit la primera part del *Quijote* cervantí, els falsos 'don Quijote' i 'Sancho' són absolutament desconeguts fora de l'Argamesilla (*sic*, és el nom que dóna sempre Avellaneda a l'Argamasilla). Per això, vagin on vagin, no els precedeix mai la glòria dels autèntics, i les passades aventures d'aquests a la primera part resten ignorades de tothom. Així, la primera impressió que fan el 'don Quijote' i 'Sancho' avellanedescos és la de dos novins estrafolaris, l'un paranoic megalòman i arrogant i l'altre un totxo golafre i malparlat, que es passegen pel món sense solta ni volta.

I d'aquesta manera se'ns presenten els dos malastrucs a Saragossa (després d'algunes aventures per terres aragoneses que aquí ens podem estalviar). No cal dir que a 'don Quijote' «no había hombre ni mujer en toda la ciudad que le conociese» (*QA*, 9, 145). Les coses van malament des de l'arribada a Saragossa. Per començar, com que 'don Quijote' ha hagut de passar vuit dies a Ateca per curar-se d'una pallissa que havia rebut, arriba tard per a participar a les justes (*QA*, 8). En veure'l arribar tan ben armat fora de temps, a justes passades, se li acosten mig centenar de tafaners «con deseo de saber quién era». No triga gaire 'don Quijote' a fer palesa la seva insolència sense mesura, proclamant «la cólera y enojo con que a esta ciudad vengo» (*QA*, 8, 136), afegint-hi que tots els cavallers de Saragossa «son follones, y para poco, pues un solo caballero los reta» (*ibid.*, 137), i acaba el repte cridant: «salid, salid, malendrines zaragozanos; que yo vos faré confesar vuestra sandez y descortesía». Com era de suposar, la reacció dels que l'escolten no és gota favorable. N'hi ha que diuen que «este hombre se ha vuelto loco y que es lunático», d'altres «que es un grandísimo bellaco, y a fe que si le coge la Justicia, que se le ha de acordar para todos los días de su vida». També 'Sancho' participa de la jactància del seu amo, i diu als saragossans que la seva Argamesilla «un lugar es harto mejor que esta Zaragoza» (*ibid.*, 138).

La *descortesía* de 'don Quijote' es desborda a l'episodi de l'home que la justícia duia a assotar damunt d'un ruc, quan ell s'enfronta als agutzils i escrivans i els tracta de «infames y atrevidos caballeros, follones y malendrines, vil canalla, bellacos» (*ibid.*, 141).

De les paraules passa 'don Quijote' als fets, amb la temptativa d'alliberar el reu. Però la conseqüència és que ell mateix és detingut per la justícia. Amb les mans lligades a l'esquena (*ibid.*, 142) «le llevaron a empellones a la cárcel [...] y le metieron los pies en un cepo, con unas esposas en las manos». La descomunal agressivitat de 'don Quijote' es descarrega a la presó contra el fill de l'escarceller, però pitjor per a ell, perquè el pare es revenja donant-li (*ibid.*, 143) «media docena de mojicones a la cara, haciéndole saltar la sangre por las narices y boca». Després d'aquests incidents el Justícia dóna ordre que l'exposin a la vergonya i el tornin a tancar a la presó. Per complir la sentència l'agutzil diu als seus col·legues (*ibid.*, 144):

20. Des d'aquí ja podem suposar que la lectura de l'Avellaneda és imprescindible també per al lector d'avui. Sense aquesta lectura, ni s'entén del tot *QII* ni s'assaborix tota la sucosa ironia de la resposta de Cervantes.

no volváis el asno, porque en él habéis de subir luego a pasear por las mismas calles aquel medio loco que ha pretendido estorbar la justicia; que esto manda la [sc. Justicia] mayor de la ciudad se le dé luego como por principio de las galeras y azotes que se le esperan.

No cal dir que aquest episodi és la creu de la moneda del relat cervantí de *QI*, 22. Avellaneda s'ha limitat a invertir les tornes: si Cervantes havia presentat don Quijote com a alliberador cavalleresc dels galiots contra les lleis de la justícia convencional, l'autor de l'apòcrif ens ensenya el seu 'don Quijote' com a incriminat per la justícia i futur condemnat a les galeres, precisament després de fracassar la seva intervenció per a alliberar un reu. Però Cervantes sabrà esprémer encara més aquesta aventura, i més endavant tornarà la pilota al tordesillec, en fer de la topada del bon don Quijote amb un saltejador de camins el principi d'una ferma amistat i el començ d'uns dies de glòria a la capital catalana.

Un cop sortit de la presó, i estalvi gràcies a don Álvaro Tarfe de la pena de galeres que l'amenaçava, el fals 'don Quijote' passa dos o tres dies a l'hostal, refent-se de l'aventura passada (*QA* 9, 150). El capítol 10 de l'apòcrif ens il·lustra sobre el tractament que rep 'don Quijote' de la part de don Álvaro i cinc o sis cavallers principals de la ciutat, que mengen amb ell a la posada: no pensen en res més que en riure's descaradament d'ell, «llamándole siempre todos ellos *soberano príncipe* a don Quijote» (p. 156), atiant la seva megalomania, doncs, i comentant amb 'don Quijote' els preparatius de la festa que al cap d'un parell de dies s'havia de celebrar, fent-hi córrer la sortilla. La intenció de don Álvaro i dels cavallers principals no és altra que posar-lo en ridícul davant de tothom, «holgarse y dar que reír a toda la plaza el día de la sortija» (p. 159).

Efectivament, el dia de la festa, don Álvaro Tarfe, tot i essent l'amic i protector de 'don Quijote', tampoc no s'està d'exposar-lo gens caritativament a la befa pública. I a fe que hi disfruta prou, al seu costat, retraient-li pintada a l'escut l'aventura del reu assotat, que li va costar la presó, i proclamant la seva bogeria (p. 165):

Venía don Álvaro en un buen caballo cordobés, rucio rodado enjaezado ricamente [...], y en el campo blanco de su escudo traía pintado a don Quijote con la aventura del azotado, muy al vivo, y esta letra en él:

Aquí traigo al que ha de ser,
según son sus disparates,
príncipe de los orates.

Con la letra rieron todos cuantos sabían las cosas de don Quijote...

Les burles continuen, i torna a ésser don Álvaro qui s'encarrega d'ensarronar 'don Quijote', fent-li creure que ha enfilat l'anella (que ell mateix, d'amagat, «con mucha sutileza se la puso en el hierro de la lanza»). Molt cofoi rep 'don Quijote' el seu premi (que no val més de mig ral) de mans d'un jutge amic de la gresca, que es fa passar per «segundo rey don Fernando» (pàg. 170). 'Don Quijote' no s'hi encaparra, tot i que hom li hauria pogut suposar prou coneixença de la història per a no ignorar que Ferran II havia mort feia prop d'un segle.

Deixem-ho. És fàcil d'imaginar «el hámago y la náusea» que a Cervantes li feia la lectura d'aquestes burles, d'un humor sovint desafortunat que tampoc no estalvia la figura de 'Sancho', com podem veure en el llarg monòleg de l'escuder al capítol XI, ple de bufonades que fan més llàstima que gràcia. 'Sancho' arriba a ser tan talòs, que ell, bon pagès com és, pensa que les pilotilles de carn es poden sembrar (*p. 178*):

—¡Oh hi de puta, traidores, y qué bien me han sabido! [...] a fe que si torno a mi lugar, que en un huerto que tengo junto a mi casa he de sembrar por lo menos un celemín dellas, porque sé que no se siembran en todo el Argamesilla...

I això que Cervantes havia fet governador el seu Sanxo, i l'havia deixat exercir amb seny i sabiduria el seu càrrec!

No són solament Miguel de Cervantes, Don Quijote i Sancho els agreujats per l'apòcrif. Ho és també Dulcinea, que, a més d'ésser desnonada de l'amor del seu cavaller, és substituïda per meques i alcavotes lletges com pecats, que si no esdevenen les dames dels pensaments de 'don Quijote', li semblaran almenys princeses gallegues o reines Zenòbies que rebran d'ell els més estafolats homenatges. L'ofensa tampoc no estalvia Cide Hamete, que és substituït sense cap motiu per un insípid «sabio Alisolán». Ni els mancava raó de sentir-se ofesos a la neboda de don Quijote, a qui Avellaneda deixa morir d'una calentura ja al primer capítol, ni a la mestressa de *QI*, que devia fer nosa i per això senzillament és ignorada a l'apòcrif. I posats a denunciar ofenses, afegim-hi les que també toquen el bestiar: el Rocinante apòcrif no acabarà pacíficament els seus dies a l'estable d'un *lugar de la Mancha*, sinó internat com 'don Quijote' al manicomi de la Casa del Nuncio, a Toledo (*QA*, 37); i el ruc que a *QI* havia estat robat per Ginés de Pasamonte, i que tant havia fet suar Cervantes per tornar-lo a incorporar al seu relat, a l'apòcrif desapareix definitivament, reemplaçat per un altre ase que 'don Quijote' regala a 'Sancho'.

La lectura de l'apòcrif, doncs, ens dona suficients motius per a sospitar que «por sacar a las barbas del mundo» les mentides d'Avellaneda, Cervantes no en té prou de canviar un itinerari, fent anar el seu heroi a Barcelona i no a Saragossa. Haurà de demostrar, a més a més, que tot el que ha succeït a l'un a Saragossa és completament diferent del que succeeix a l'altre a Barcelona. Per això anirà emparellant de manera subliminar les aventures saragossanes de 'don Quijote' amb les barcelonines del seu don Quijote, per tal que el lector d'ambdós llibres es vagi adonant dels contrastes. D'aquesta manera, moltes pàgines de l'apòcrif esdevenen el veritable intertext del *Quijote* autèntic. Penso que hem fet bé d'arraconar els textos de Melo adduïts per Unamuno o els de les narracions cervantines esmentades al començament (*Las dos doncellas*, el *Persiles*, etc.), perquè en l'elogi de *QII*, 72 hi farien més nosa que servei.

EL DON QUIJOTE AUTÈNTIC A BARCELONA

És un viatge ràpid, però de durada versemblant, el que Cervantes fa fer a Don Quijote i Sancho des dels afores de Saragossa a Barcelona: poc menys de 60 lligües, recorregudes

en deu o onze dies, a jornades de 5-6 llegües. D'antuvi, segons *QII*, 60, «en más de seis días no le sucedió cosa digna de ponerse en escritura», ni tan solament el pas de l'Ebre (no sabem si per un pont, per un gual, o amb barca). Al setè dia, però, a punta de dia, sí que s'esdevé quelcom memorable: don Quijote i Sancho van caure per sorpresa en mans de bandolers, que en llengua catalana els van dir que estiguéssin quiets i no es moguéssin fins que vingués llur capità (*QII*, 60). Don Quijote i Sancho prou que els van entendre i van restar quiets, sense moure's fins a la vinguda del capità. Per sort, aviat s'aclarirà que aquest capità és el famós Perot Rocaguinarda (Cervantes l'anomena *Roque Guinart*), que tot seguit se'ns manifestarà com la flor i nata dels bandits generosos. És el començ d'una bona amistat entre el cavaller i el bandoler, una amistat neta i desinteressada com no l'havia coneguda don Quijote d'ençà de l'estada a casa del Cavaller del Capot Verd. Unamuno aquí tenia tota la raó, la relació de Perot Rocaguinarda amb don Quijote és una relació seriosa, amb diàlegs d'igual a igual. El lladre accepta don Quijote tal com és: no el veu com un malalt mental que caldria curar, ni vol aprofitar-se de la seva bogeria per fer-lo fer de ninot ridícul. Al contrari, quan el cavaller li dóna consells, se l'escolta i no se'n riu. Encara més, Perot no solament l'accepta tal com és, sinó que fins i tot reconeix desseguida que és el don Quijote de veritat, i no pas un de fals. Mireu si és gran això! Perot ni ha llegit el bon *Quijote* ni sap potser de l'existència d'un apòcrif. De don Quijote només n'ha sentit parlar, però ara, amb la seva sola presència, ja en té prou per a saber amb qui se les té. Ell escriu ben clar al seu amic Antoni Moreno, un dels nyerros de Barcelona, que don Quijote de la Mancha «era el más gracioso y el más entendido hombre del mundo».

I l'amistat del lladre i del cavaller resta ben segellada, com veiem pel fet que, al cap de tres dies i tres nits, Rocaguinarda no s'accontenta d'encaminar don Quijote i Sancho a Barcelona, ni els fa acompanyar per uns quants subalterns de la seva banda, sinó que ell mateix, amb sis escuders més, els condueix fins al Portal de Mar (*QII*, 61), on els acomia-da amb bella cordialitat:

Llegaron a su playa la víspera de San Juan en la noche, y abrazando Roque a don Quijote y Sancho, a quien dio los diez escudos prometidos, que hasta entonces no se los había dado, los dejó, con mil ofrecimientos que de la una a la otra parte se hicieron.

La descripció que de don Quijote ha donat el bandoler al seu amic, el nyerro Antoni Moreno, ja és suficient per a garantir-li l'autenticitat del cavaller i per excloure qualsevol confusió amb un personatge falsari. Per això el barceloní, sense vacil·lacions, rebrà directament els nou vinguts don Quijote i Sancho, abans que ells diguin una sola paraula, amb la inequívoca salutació:

—Bien sea venido a nuestra ciudad el espejo, el farol, la estrella y el norte de toda la caballería andante, donde más largamente se contiene. Bien sea venido, digo, el valeroso don Quijote de la Mancha: no el falso, no el ficticio, no el apócrifo que en falsas historias estos días nos han mostrado, sino el verdadero, el legal y el fiel que nos describió Cide Hamete Benegeli, flor de los historiadores.²¹

21. Fixem-nos que el narrador afegeix: «No respondió don Quijote palabra...» Ja podem suposar per què. L'al·lusió d'Antoni Moreno a Cide Hamete segurament només li devia fer arrufar el nas.

Comença així una altra delicada i ferma amistat, ara subratllada per les solemnials demostracions de cortesia que s'entrecreuen en el primer diàleg entre Antoni Moreno i don Quijote (*QII*, 61):

—Vuesa merced, señor don Quijote, se venga con nosotros; que todos somos sus servidores y grandes amigos de Roque Guinart.

A lo que don Quijote respondió:

—Si cortesías engendran cortesías, la vuestra, señor caballero, es hija o parienta muy cercana de las del gran Roque. Llevadme do quisiéredes; que yo no tendré otra voluntad que la vuestra, y más si la queréis ocupar en vuestro servicio.

En volem més d'amistats i cortesies? D'amics prou que n'han d'haver fet don Quijote i Sancho a Barcelona, sense distinció de nyerros ni de cadells,²² en una ampla gamma que paradoxalment va des del bandoler perseguit pel virrei fins al virrei encarregat de perseguir-lo. D'enemics, cap, ni un (perquè no en podem pas dir enemics del castellà rondinaire ni del Cavaller de la Blanca Lluna, que era més amic de don Quijote del que el nostre heroi podia sospitar). Mireu encara la rebuda que troben el cavaller i l'escuder a les galeres de la platja de Barcelona, on aniran acompanyats de llur amic Moreno. Llegiu a *QII*, 63 la salutació musical, les cerimònies marineres i sobretot les eloqüents paraules del general de les galeres, un «principal caballero valenciano», després de l'abraçada que fa a don Quijote:

Este día señalaré yo con piedra blanca, por ser uno de los mejores que pienso llevar en mi vida, habiendo visto al señor don Quijote de la Mancha; tiempo y señal que nos muestre que en él se encierra y cifra todo el valor del andante caballería.

Rebut amb cortesia, allotjat amb honor a la casa d'un prohom barceloní, afalagat amb música i gatzara popular (encara que molta part del rebombori fos deguda a la coincidència de la seva arribada amb les festes de sant Joan), don Quijote experimenta la seva apoteosi quan és identificat *com a don Quijote* per tots els barcelonins que el veuen passejar pels carrers de la ciutat acompanyat d'Antoni Moreno.

Un detall que podria semblar purament anecdòtic demostra fins a quin punt volia donar Cervantes un aire més solemniat que ridícul a aquella escena. Per evitar la repetició d'una gresca com la que havia provocat l'estrafolària entrada a Barcelona de don Quijote cavalcant Rocinante i acompanyat del Sancho cavaller del seu ruc, ara fa quedar a casa l'escuder i les cavalleries, i don Quijote surt sense les velles armes, vestit de carrer, acompanyat d'Antoni Moreno, i a cavall d'un gran mul de pas pla i molt ben arreat.

Quan en sortir al carrer Antoni Moreno li posa a l'esquena, sense que ell se n'adoni, el rètol «*Éste es don Quijote de la Mancha*», no ho fa pas simplement per penjar-li una llufa, sinó per assabentar tothom de la identitat de don Quijote, de manera que qualsevol

22. El mateix Rocaguinarda, tan amic dels nyerros, ja sap des del principi que l'anada de don Quijote i Sancho a Barcelona serà ben acollida per nyerros i cadells, com escriu a Antoni Moreno: «que las locuras y discreciones de don Quijote y los donaires de su escudero Sancho Panza no podían dejar de dar gusto general a todo el mundo» (*QII*, 60).

que llegís el rètol, se'n fes ressò, *aquest* és don Quijote de la Mancha. D'aquesta manera el mateix don Quijote va poder constatar que ell era ell, i cap d'altre, i que el poble ho proclamava arreu. Si el fals 'don Quijote' havia estat rebut com un desconegut a Saragossa, ara el vertader era conegut i reconegut a Barcelona (*QII*, 62),

si no, mire vuestra merced, señor don Antonio, que hasta los muchachos desta ciudad, sin nunca haberme visto, me conocen.

Ens cal discrepar d'Unamuno, doncs, quan comenta «lo pasean por la calle, convertido en mona de los muchachos».²³ Aquí don Quijote no és la mera riota dels barcelonins com l'altre 'don Quijote' ho havia estat dels saragossans quan don Álvaro Tarfe el proclamava públicament «pels seus disbarats, príncep dels orats». Ben al revés, Antoni Moreno (*ibid.*),

caballero rico y discreto, y amigo de holgarse a lo honesto y afable, [...] viendo en su casa a don Quijote, andaba buscando modos como, sin su perjuicio, sacase a plaza sus locuras; porque no son burlas las que duelen, ni hay pasatiempos que valgan si son con daño de tercero.

Per això, quan el castellà vingut de trasantó increpa don Quijote i el titlla de boig, que fins i tot fa embogir els qui el tracten, i li aconsella tornar a casa a cuidar-se dels seus afers, de la dona i dels fills (cosa que vol dir que el castellà no havia llegit *QI*), Antoni Moreno el fa callar, i el contradiu sense faltar a la veritat, perquè com ja ho havia experimentat el Cavaller del Capot Verd (*QII*, 17), també ell sap que don Quijote «era un cuerdo loco y un loco que tiraba a cuerdo». És a dir (*QII*, 62):

El señor don Quijote de la Mancha es muy cuerdo, y nosotros, que le acompañamos, no somos necios; la virtud se ha de honrar dondequiera que se hallare...

La virtud, ara ho ha dit. Altrament que el castellà conseller poc informat, Moreno entén, com a bon lector de *QI*, i per tant del discurs sobre les armes i les lletres (*QI*, 37-38), que don Quijote es fa estimar i honrar per allò que té de més noble, que no és ni el seny ni la rauxa, ni la bogeria ni la sensatesa, sinó la virtut «que se alcanza por la profesión de las armas, que campea sobre todas las otras» (*QII*, 62) i que no es pot amagar ni pot ésser desconeguda, així com el foc no pot restar ocult ni tapat. És la *virtus* pròpia del cavaller, síntesi de la prudència, la justícia i la templança, presidides per la fortalesa, que mereix honor i fama onsevilla que es trobi, mal que sigui en les cabòries d'un pertorbat que es creu cavaller, sense ésser-ho. Però, insistim-hi, Antoni Moreno com a bon lector de *QI*, sap també que el substrat real del cavaller imaginari don Quijote és un hidalgo manxec

23. I també Suárez Figaredo (2007: 16) resta importància a l'etiqueta que Antoni Moreno posa a don Quijote: «Esta salida vespertina organizada por don Antonio, 'amigo de holgarse', no tiene otro objeto que alardear de su nuevo juguete, rotulado al efecto». La intenció de Cervantes anava més enllà, Cervantes no podia deixar passar aquesta nova oportunitat de contraposar la fama universal del seu personatge a l'insuls anonim de l'avellanesc.

de cognom encara imprecís (Quesada, Quijana, Quijada etc.), però de carn i os, home bo i molt ben il·lustrat, a qui la bogeria no ha pogut arrabassar la senzilla virtut humana de la noblesa d'esperit, que és el secret de les moltes amistats que don Quijote va semblar per allà on passa (els cabrers, Quiteria i Basilio, el Cavaller del Capot Verd i el seu fill, el «cosí» que l'acompanya a la Cova de Montesinos, etc.), amistats que sempre tenen les mateixes premisses: don Quijote accepta els altres com són, i els altres, si han d'esdevenir amics seus, l'accepten a ell tal com és. La virtut de l'home bo és llavors aquesta noblesa que s'encomana i ennobleix els altres, com Perot Rocaguinarda, Antoni Moreno i –això sí que és gran!– don Álvaro Tarfe, que, de personatge no gaire brillant d'un llibre fals esdevindrà testimoni principal de la veritat del llibre autèntic.

A LA PLATJA DE BARCELONA, L'AVENTURA MÉS TRISTA

És clar que no tot foren flors i violes a Barcelona. La desfeta de don Quijote a mans del Cavaller de la Blanca Lluna s'esdevé justament a la platja a on feia un parell de setmanes l'havia acompanyat l'amic Perot, no lluny del Portal de Mar que els barcelonins li havien obert amb tanta alegria, i no lluny de les galeres on havia estat rebut amb tant d'honor. Són testimonis del combat N'Antoni Moreno, el virrei i molts altres cavallers.

No entrarem en els prolegòmens de la famosa batalla, ni volem analitzar el com i el perquè del trist desenllaç, però sí que ens caldrà constatar un altre diametral contrast entre el 'don Quijote' d'Avellaneda i el don Quijote cervantí: si el primer s'havia afanyat a declarar-se «el caballero desamorado» de Dulcinea, el segon resta fidel, fins al punt d'assumir la mort abans que reconèixer que una altra dama fos més formosa que ella. Estès a terra sense poder-se aixecar, amb la llança del contrincant apuntada a la visera, i comminat a acceptar les condicions del desafiament o donar-se per mort, don Quijote no oblida quines són les obligacions d'un cavaller (*QII*, 64):

Dulcinea del Toboso es la más hermosa mujer del mundo, y yo el más desdichado caballero de la tierra, y no es bien que mi flaqueza defraude esta verdad. Aprieta, caballero, la lanza, y quitame la vida, pues me has quitado la honra.

Com bé ho havia llegit al *Tirant lo Blanc* (caps. 59-60), don Quijote està disposat, doncs, a acceptar el destí del cavaller que ha perdut un combat a tota ultrança: abans bé morir que mal viure, abans rebre la mort de «màrtir d'armes» que retre's al seu vencedor i demanar-li mercè. Així havia volgut morir a mans de Tirant un dels cavallers vençuts per ell. I Tirant havia fet sense miraments el seu paper, donant la mort al cavaller que havia tombat a terra (*Tirant*, 60):

Tirà la daga e mès-li la punta en l'ull, e ab l'altra mà donà-li gran colp sobre lo cap de la daga, que la hi feu passar a l'altra part. ¡Quin ànimo de cavaller fon aquest, que més estimà morir que no viure envergonyat, per no ésser blasmat dels bons cavallers!

Val a dir que el de la Blanca Lluna estalvià una mort tan gloriosa a don Quijote, i fins i tot s'acontentà amb només una de les condicions del desafiament, és a dir, que don Quijote tornés a casa a retirar-s'hi per un any. La bellesa de Dulcinea restava tanmateix victoriosa, i l'heroisme de don Quijote fora de dubte. *QII*, 64: «Viva, viva en su entereza la fama de la hermosura de la señora Dulcinea del Toboso», proclama el de la Blanca Lluna, que abans del combat havia sostingut amb arrogància que la seva dama «es sin comparación más hermosa que tu Dulcinea del Toboso».

Després d'aquesta aventura don Quijote resta confiat a l'hospitalitat dels barcelonins. Per refer-se de la seva greu caiguda, «seis días estuvo don Quijote en el lecho» (*QII*, 65), no a l'hostal, com el 'don Quijote' d'Avellaneda a Saragossa, sinó a casa d'Antoni Moreno, ben atès per l'anfitrió i la seva muller. I prop d'ell resta hostatjat el seu escuder, que mentre ha estat a aquella casa pot ben dir «que se había hallado, sin saber cómo ni cómo no, otras bodas de Camacho, otra casa como la de don Diego de Miranda y otro castillo como el del duque» (*QII*, 62).

EL CAMÍ DE TORNADA

La tornada de Barcelona a Saragossa és altra vegada bastant problemàtica, si al *Quijote* cerquem per damunt de tot la versemblança. De primer, perquè si el que volien don Quijote i Sancho era tornar a casa, tal com havia manat el Cavaller de la Blanca Lluna, els hauria resultat més curt i més còmode anar a la Manxa passant per València (unes 110 llegendes, si fa no fa 40 menys que passant per Saragossa). Cervantes coneixia prou bé aquest camí, que ja havia fet fer als pelegrins del *Persiles*, en sentit invers.²⁴ Però ja sabem que don Quijote havia pronosticat, a una llibreria de Barcelona, el destí fatal de l'apòcrif (*QII*, 63):

Ya yo tengo noticia deste libro [...], y en verdad y en mi conciencia que pensé que ya estaba quemado y hecho polvos, por impertinente; pero su San Martín se le llegará, como a cada puerco [...]

I per tal que aquell llibre fos cremat i reduït a cendra, calia que el camí dels seus don Quijote i Sancho passés altra vegada per casa dels ducs, on Altisidora tindria una missió molt important, la de condemnar a l'infern el fals *Quijote*, mitjançant la seva fingida experiència d'ultratomba (*QII*, 70):

24. Cervantes escrivia els darrers llibres del *Persiles* gairebé al mateix temps que els capítols finals de *QII*. És interessant que els episodis del *Persiles* a la Península Ibèrica transcorrin poc després de la publicació de *QI* i una mica abans que els de *QII*. Cal situar-los entre 1606 (any del retorn de la cort a Madrid, esmentat a *Persiles III*, 8) i 1609, any de l'expulsió dels moriscos del regne de València (*Persiles III*, 11, parla encara d'un «poblado de moriscos» prop de València). Si Periandro, Auristela i els companys de pelegrinatge s'haguessin torbat una mica a Quintanar de la Orden o al «lugar no muy pequeño ni muy grande, de cuyo nombre no me acuerdo» (*Persiles III*, 10), haurien pogut saludar Juan Haldudo, potser Aldonza Lorenzo i, segons com, fins i tot don Quijote i Sancho ja de retorn de Barcelona.

Mirad qué libro es ése». Y el diablo le respondió: «Ésta es la segunda parte de la historia de don Quijote de la Mancha, no compuesta por Cide Hamete, su primer autor, sino por un aragonés, que él dice ser natural de Tordesillas». «Quitádmelo de ahí –respondió el otro diablo–, y metedle en los abismos del infierno: no le vean más mis ojos.» «¿Tan malo es?», respondió el otro. «Tan malo –replicó el primero–, que si de propósito yo mismo me pusiera a hacerle peor, no acertara.

En segon lloc, el que més compromet la versemblança del rapidíssim viatge dels abatuts aventurers, de Barcelona a la Manxa via Saragossa, és el fet que Sancho hagués d'anar a peu, perquè el seu ruc traginava les armes de don Quijote. Ja podem llegir com volguem els capítols sobre el camí que feren, no hi ha manera d'estaviar a Sancho les butllofes als peus de prop de 140-150 llegües, fins a arribar al seu llogaret «a pie y despeado», com li dirà la seva dona (*QII*, 73).

Encara, el camí fins a Saragossa, de cap a 60 llegües, el fan en sis dies. Tanmateix, les jornades de 10 llegües són massa escarrassades per a un vianant peó que ha de marcar el pas a la breu comitiva de don Quijote cavalcant Rocinante i amb el ruc ben carregat, de manera que ja no ens restaria sinó invocar els ajuts màgics que havíem descartat fins ara, o aventurar hipòtesis més convencionals, per exemple, una altra intervenció de Perot Rocaguinarda. Però Cervantes no l'esmenta.

I encara, si després de la segona estada dels manxecs al castell els ducs s'haguessin compadit de llur exgovernador, donant-li un altre ase de rècula per tal que ell pogués cavalcar en el seu des de la vall de l'Ebre fins a casa! Però, ni parlar-ne. El deixen anar com venia, a peu i arriant l'ase. L'única energia suplementària que podem atorgar a Sancho és la de l'ànsia per tornar al seu poble, que pot haver-li donat ales. Nogensmenys, el trajecte de Saragossa al llogaret de la Mancha del nom del qual no es vol recordar l'autor, el recorren el cavaller i l'escuder en jornades vertiginoses, talment com si les haguessin fet a cavall del *Clavileño*. Són si fa no fa 80 llegües llargues les que hi havia fins al lloc de l'encontre amb don Álvaro Tarfe (no tenim cap indicació geogràfica dels camins i les dreceres que van seguir, ni del lloc precís de la trobada, del que solament sabem que era ja molt prop de casa dels manxecs). Però mireu si caminen depressa: obtinguda dels ducs la llicència per a anar-se'n (*QII*, 71), surten aquella mateixa tarda i passen la nit al bosc, a una arbrada on Sancho comença de complir la seva penitència d'assots (no cal dir com!) per desencisar Dulcinea. Haurà estat una jornada curteta, de dues o tres llegües. La segona jornada no serà més llarga, perquè des d'aquell lloc se'n van a fer nit a una posada «que tres leguas de allí estaba» (*ibid.*). El dia següent no faran gaire camí, perquè passen el matí i la migdiada reposant en aquella mateixa posada. Des de la casa dels ducs han recorregut, doncs, fet i fet unes 5-6 llegües, quan a l'hora de la migdiada arriba al mateix hostal don Álvaro Tarfe, que ja sabem que viatja de Toledo a Granada! Doncs ja som a la Manxa, al sud de Toledo, després de salvar el forat negre espaciotemporal que deixa fora del mapa tot el regne d'Aragó, igual que al camí d'anada. Per què aquest salt? Ja ho hem dit, no eren solament les presses de Cervantes per acabar el *Quijote*, era també la seva aversió a fer passar els seus personatges pel mateix camí que havia fet el malastruc 'don Quijote' d'Avellaneda, camí de la *Casa del Nuncio*.

LA TROBADA AMB ÁLVARO TARFE, L'ENCANTAT

Quan Sancho Panza deixa ja força convençut don Álvaro Tarfe que els autèntics don Quijote i Sancho són els que ara té al davant i que «todo cualquier otro don Quijote y cualquier otro Sancho Panza es burlería y cosa de sueño» (*QII*, 72), don Álvaro es veu obligat a admetre que «tengo por sin duda que los encantadores que persiguen a don Quijote el bueno han querido perseguirme a mí con don Quijote el malo». Després del discurs de don Quijote en defensa de la seva pròpia identitat, el món real torna a trontollar per a don Álvaro:

[...] puesto que cause admiración ver dos don Quijotes y dos Sanchos a un mismo tiempo, tan conformes en los nombres como diferentes en las acciones; y vuelvo a decir y me afirmo que no he visto lo que he visto ni ha pasado por mí lo que ha pasado.

Sancho rebla el clau dient que «sin duda que vuestra merced debe de estar encantado» (*ibid.*). I encara, poc abans del comiat, don Quijote

desengañó a don Álvaro Tarfe del error en que estaba; el cual se dio a entender que debía de estar encantado, pues tocaba con la mano dos tan contrarios don Quijotes.

Cervantes se n'ha ben assegurat. Cinc vegades seguides ha insistit en la irrealitat del llibre apòcrif, dels seus protagonistes i del personatge avellanedesc que ha fet entrar al seu *QII*, 72. I no són solament els Sancho i don Quijote autèntics qui ho manifesten, sinó el mateix don Álvaro, pobre home, que ja no pot creure en la seva pròpia realitat. És que, si ens hi fixem una mica, també don Álvaro és duplicat, i a *QII*, 72 resulta ésser una còpia de l'altre don Álvaro, com si diguéssim un apòcrif cervantí del don Álvaro d'Avellaneda.

L'embolic és encara més greu, si tenim present el calendari intern de les dues novel·les. Cadascú per la seva banda, després de *QI*, tant Cervantes com Avellaneda reprenen les aventures de don Quijote esmentant la pausa que la malaltia mental va imposar al cavaller fins a recuperar, almenys aparentment, la salut. Però el repòs del don Quijote cervantí no passa d'un mes, o a molt estirar sis setmanes, mentre que el del fals 'don Quijote' el reté a casa prop de sis mesos i mig. De manera que si la sortida d'aquest comença uns quatre o cinc mesos després de la de l'autèntic, podem dir que les seves aventures s'esdevenen quan el bon don Quijote ja ha anat a l'Aragó, a Barcelona, n'ha tornat, i és mort i enterrat de fa temps. Ja em direu si no era necessària la màgia per a encabir don Álvaro a *QII*, 72. Per això, sols pel recurs a l'encantament pot admetre aquest que és

aquel don Álvaro Tarfe que anda impreso en la segunda parte de la *Historia de don Quijote de la Mancha*, recién impresa y dada a la luz del mundo por un autor moderno.

Perquè a dreta llei, en vida del don Quijote autèntic encara no podia haver vist la llum del món la novel·la d'Avellaneda, ni don Álvaro podia saber que ell en seria un personatge important. I a més, Cervantes ens facilita les coses o, per dir-ho millor, ens facilita que les coses es compliquin. Per què? Ja ho sabem, perquè a partir del capítol 36

de la segona part del Quijote ens obliga a rectificar radicalment la cronologia, per sol fet d'haver datat la carta de Sancho a la seva muller Teresa Panza el 20 de juliol de 1614.

Però no marxem del nostre context, *QII*, 72. Don Álvaro no era dels lectors de la primera part cervantina del *Quijote*, i la trobada amb els veritables don Quijote i Sancho li venia justament de nou, perquè fins aquell moment en desconeixia l'existència. Per tant, solament per una inspiració màgica podia saber que al don Quijote bo l'havien perseguit encantadors:

tengo por sin duda que los encantadores que persiguen a don Quijote el bueno han querido perseguirme a mí con don Quijote el malo.

Ara deixem-nos de cabòries i rodejes de cap. No són els encantadors que persegueixen don Quijote ni els que persegueixen don Álvaro els qui s'han encarregat d'organitzar aquesta trobada de *QII*, 72. Aquí no hi ha cap més encantador que Miguel de Cervantes, que va estirar i arronçar el curs del temps com un virtuós la manxa de l'acordió.

A la mitja tarda en què transcorre la trobada del vertader don Quijote amb don Álvaro ja hem vist que es situava el context immediat de l'elogi quixotesc de Barcelona (i en tornarem a parlar). Al capvespre, amb demostracions de gran amistat, don Álvaro i els nostres manxecs s'acomien els uns dels altres «a obra de media legua» d'aquella posada. Don Quijote i Sancho devien caminar encara una o dues llegües més abans de tornar a fer nit al bosc, com li convenia a Sancho per continuar la seva no gaire dura flagel·lació. L'endemà, sí, que van caminar seguit (*QII*, 72: «aquel día y aquella noche caminaron sin sucederles cosa digna de contarse», si no és el fet que Sancho va acabar la penitència). I l'altre dia seguiren llur camí, fins que «subieron una cuesta i descubrieron su aldea». Viatge fulminant, doncs, per a un Sancho que anava a peu.

TRANSCENDÈNCIA DE L'ELOGI DE BARCELONA

Reprenem ara el parlament de don Quijote a don Álvaro que hem esmentat complet a la pàgina 8. El lloc que Cervantes li va donar fou a l'acabament de la novel·la, just abans de la tornada de don Quijote i Sancho al poblet, just abans de la curació de don Quijote i de la seva mort. D'aquesta manera, un cop acabades les aventures del cavaller, carregava l'èmfasi sobre el record de l'estada barcelonina de don Quijote com a vivència plena, en contrast amb l'infortunada estada de l'altre a Saragossa, i permetia al bon manxec de posar el punt final al seu al·legat contra el falsari, fent-se sentir precisament de don Álvaro Tarfe i obtenint d'ell el reconeixement escrit i segellat de la veritat. I és natural que si don Quijote i Sancho havien de coincidir en el camí amb el personatge d'Avellaneda, solament podien fer-ho entre Toledo, d'on venia Tarfe, i el «lugar de la Mancha» a on anaven ells, és a dir, vers la fi de llur itinerari de retorn de Barcelona. Tot i que alguns comentaristes del *Quijote* no semblen haver-se adonat de les raons de Cervantes per aquesta aparició tan

tardana de l'elogi de Barcelona,²⁵ em sembla que l'autor havia esperat molt sàviament fins a l'hora millor per a descarregar el cop de gràcia contra l'apòcrif.

L'allegat de don Quijote és una enèrgica argumentació que condueix progressivament de la negació inicial («no soy el don Quijote malo») a la conclusió afirmativa («yo soy don Quijote de la Mancha»), seguint un crescendo retòric que queda emmarcat per una doble apel·lació a l'interlocutor: «quiero que sepa vuestra merced, mi señor don Álvaro Tarfe» i «finalmente, señor don Álvaro Tarfe». És una demostració *ad hominem*, doncs, adreçada a qui sabia prou bé quines desastroses aventures havia protagonitzat a Saragossa «don Quijote el malo», i encaminada a fer-li veure, almenys en resum, com va ser de gloriosa l'estada del don Quijote autèntic a Barcelona. Aquest resum és la tirallonga que anomenem l'elogi de Barcelona, estructurat en tres parts:

De primer don Quijote es refereix a qualitats morals dels ciutadans de Barcelona, que li han aparegut cortesos, hospitalaris, compassius, valents, justos i fermes en l'amistat.

Després, don Quijote pondera la situació i la bellesa de la ciutat de Barcelona.²⁶

En tercer lloc, condensa hiperbòlicament la profunditat de la seva vivència barcelonina afirmant que, malgrat l'infortuni que li és esdevingut a aquesta ciutat, no està apegarat, ja solament perquè l'ha vista.

Ben mirat, el discurs de don Quijote es recolza sobre una simple constatació rectilínia: 1) si l'altre va a anar a Saragossa, jo no hi vaig posar els peus; 2) jo me'n vaig anar de dret a Barcelona, i no me'n peneleixo; 3) «finalmente», deixem-nos de romanços, jo sóc el don Quijote autèntic. És clar que aquesta conclusió seria gratuïta si no vingués reforçada per l'incís de la lloa de Barcelona. I el mateix elogi tampoc tindria cap força de convicció, si cadascun dels seus elements no vingués marcat, com hem anat veient, pel joc de clarobscur que oposa la llum de les aventures del don Quijote autèntic a les ombres de les desventures del cap de trons apòcrif:

Barcelona és *archivo de la cortesía*, perquè don Quijote hi ha estat cortesament tractat des de la seva arribada al comiat, en correspondència a la seva fina cortesia, mentre que les grolleres descortesies i injúries del falsari als cavallers saragossans li valgueren el desafecte i el repudi de tots.

25. En el seu comentari Unamuno, ja ho hem vist, l'intercala al moment de l'arribada de don Quijote i Sancho a Barcelona. Riquer (1989: 12) pensa que l'elogi «sorprende porque, dada su situación en la narración del *Quijote*, parece traído innecesariamente». *Azorín*, Déu l'hagi perdonat, va tirar pel dret, i a la seva recreació del diàleg entre don Quijote i Alvaro Tarfe va suprimir simplement tot l'elogi de Barcelona (1968, 34-35).

26. Poc respectuosos amb el fil retòric de l'argumentació, desarticulen tot l'elogi per començar per aquest aspecte estètic el traductor català i el balear: la traducció catalana (2005, 826) ha barrejat i reordenat el passatge al seu gust, tot igualint la «venganza», que esdevé «defensa»: «Barcelona, ciutat única per sa situació i sa bellesa, arxiu de la cortesia, alberg dels forasters, hospital dels pobres, pàtria dels valents, defensa dels agreujats, estatge on pot lligar un home molt fàcilment amistat ferma i since- ra». Un 'ordre' semblant el trobem a la traducció mallorquina (1905-1906, II, 382): «Barcelona, ciutat sa més hermosa y millor plantada del mon; sa cortesia hi te son arxiu, es forasters hi troban ca seua, es pòbres redòs, ets ofesos venganza, y ets amics correspondencia ferma y gustosa. Tant m'ha agradat, qu'es gust de veurerla m'ha fet olvidar es disgust de lo que'n succei, que fonc gròs». Rullán omet 'patria de los valientes' i comet algunes inexactituds, però respecta millor el sintagma «venganza de los ofendidos».

Barcelona és *albergue de los extranjeros*, perquè don Quijote hi ha estat ben hostatjat a casa del prohom Antoni Moreno, i no cal dir que també Sancho, com diu ell mateix al passatge esmentat de *QII*, 62, mentre que el primer hostatge del falsari fou la presó sara-gossana.

Barcelona és *hospital de los pobres*, perquè després de la infortunada caiguda del cavall a la batalla contra el de la Blanca Lluna, don Quijote va gaudir del suport compas-siu del virrei, que en una cadira de braços el va fer tornar a casa del seu anfitrió, on fou objecte de sol·licitut i assistència durant els sis dies que va haver de restar al llit fins al guariment, mentre que el falsari tot el que va rebre fou un bon joc de patacades del seu escarceller i, ben estovat, es va haver de refer a la posada.

Barcelona és *patria de los valientes*. Don Quijote hi arriba amb el guiatge del «vale-roso Roque», que es juga la vida en acompanyar-lo fins a la platja barcelonesa, perquè Perot lo lladre era perseguit per la justícia (val a dir que la pàtria del nyerro Perot no era Barcelona, sinó Oristà, però don Quijote no tenia l'obligació de saber-ho). Don Quijote s'allotja amb els amics nyerrós, i alguna cosa els devia veure de valents, no menys que als seus rivals cadells. En canvi, el falsari entra a Saragossa acusant els cavallers arago-nesos de covards i de traïdors.

Barcelona és *venganza de los ofendidos*, i ací entrem en el moll de l'elogi. Si la fina-litat del viatge de don Quijote era deixar palesa als ulls de tothom la mentida del perso-natge d'Avellaneda, cal admetre que hi va reeixir plenament: Barcelona el rescabala de les ofenses del falsari i li n'ofereix la venjança (a ell, a Sancho i a Cervantes, tots ells «ofendidos»!), perquè els barcelonins reconeixen des del primer moment que l'autèntic don Quijote, el famós, és el que ara es troba amb ells a la ciutat, i no pas el fals tordesi-llesc. Ara digueu-me: en aquesta *venjança*, que és la *vindicació* de la identitat de don Quijote, i per tant de l'autenticitat del *Quijote* cervantí, hi ha cap al·lusió al caràcter ven-jatiu dels catalans? Si hem seguit correctament el raonament de don Quijote, n'haurem de concloure que, en brindar-li la venjança, Barcelona és venjadora, no venjativa.

Just emparellada amb el sintagma *venganza de los ofendidos* hi afegeix don Quijote la *correspondencia grata de firmes amistades*. I aquí convé d'insistir-hi: la tirallonga de l'elogi no consta de set membres atributius, sinó de sis («archivo de la cortesía, albergue de los extranjeros, hospital de los pobres, patria de los valientes, venganza de los ofendi-dos y correspondencia grata de firmes amistades, y en sitio y en belleza, única»), el cin-què dels quals és geminat, com indica la conjunció copulativa: «venganza de los ofendi-dos y correspondencia grata de firmes amistades». Vol dir que don Quijote considerava que les seves fermes amistats barcelonines estaven íntimament vinculades a la venjança que li havien donat, i la seva resposta era la reciprocitat de la «correspondencia grata», grata en la doble accepció d'agradable i agraïda.

Després de l'enumeració de qualitats morals, l'afegitó *en sitio y en belleza, única* pondera sobretot la bellesa de la ciutat, encara que la referència al lloc no exclou l'admi-ració de l'home d'armes per la situació estratègica, que ha pogut constatar per terra i en la seva visita a les galeres. Tanmateix, el sentiment estètic hi predomina, després d'haver vist el mar des de Barcelona (aquella sortida del sol de *QII*, 61!) i Barcelona des del mar, després d'haver vist la Barcelona festiva que afalaga la vista i l'oïda, després d'haver vist la platja, Montjuïc, les fortificacions, els temples i els palaus... Si fa goig de recordar que

Cervantes visqué a Barcelona, a la casa cara al mar que ens descriu Martí de Riquer (*op. cit.*), no és agosarat de suposar que el novel·lista va imaginar també aquesta mateixa casa com a residència d'Antoni Moreno i de don Quijote i Sancho, on des de la finestra podien admirar cada dia el mar i la sortida del sol tal com la descriu *QII*, 61.

Totes aquestes experiències barcelonines de don Quijote, i no solament el gust d'haver vist una ciutat tan bonica, li lleven l'amargor de la desfeta en el combat contra el de la Blanca Lluna. La força progressiva de l'argumentació ha culminat aquí, i l'atònit Álvaro Tarfe ja està preparat per a acceptar la conclusió irrefutable: «Finalmente, ...yo soy don Quijote de la Mancha». I, sobretot, per a signar el document públic que acredita la falsedat del llibre d'Avellaneda. Aquesta declaració en forma jurídica era d'importància cabdal per a don Quijote i Sancho (*QII*, 72):

la declaración se hizo con todas las fuerzas que en tales casos debían hacerse; con lo que quedaron don Quijote y Sancho muy alegres, como si les importara mucho semejante declaración...

Ja ho crec que els importava, tant a don Quijote i Sancho com a Cervantes! Ens ho corrobora l'actuació del protagonista pocs dies després, a l'hora del desésser de don Quijote, després de proclamar al capítol 74, el darrer del *Quijote*:

...ya yo no soy don Quijote de la Mancha, sino Alonso Quijano, a quien mis costumbres me dieron renombre de *Bueno*.

Retrobada la salut mental, a l'hora de la mort, qui fa testament ja no és don Quijote, sinó Alonso Quijano. I a l'ítem final –altra vegada, al lloc estratègic per a carregar-hi l'èmfasi– el testament reprèn el tema de la declaració que havia signat don Álvaro Tarfe. Alonso Quijano s'adreça ara als seus marmessors, el rector del poble i el batxiller Carrasco:

Ítem, suplico a los dichos señores mis albaceas que si la buena suerte les trujere a conocer al autor que dicen que compuso una historia que anda por ahí con el título de *Segunda parte de las hazañas de don Quijote de la Mancha*, de mi parte le pidan, cuan encarecidamente ser pueda, perdone la ocasión que sin yo pensarlo le di de haber escrito tantos y tan grandes disparates como en ella escribe: porque parto desta vida con escrúpulo de haberle dado motivo para escribirlos.

La falsedat de l'apòcrif es posava, doncs, en evidència altra vegada en un document legal, dictat ja no pel cap tèrbol de don Quijote, sinó pel cap clar d'Alonso Quijano, deslliurat de les ombres caliginoses de la ignorància. Alonso Quijano no havia llegit Avellaneda, però en la seva memòria hi havia ben gravades les poques pàgines que el seu *alter ego* havia llegit i trobat dignes de censura, les que eren plenes d'ofenses a Miguel de Cervantes. Vol dir que, diguin el que vulguin el rector del poble i el Cide Hamete ressuscitat a les pàgines finals, Alonso Quijano sabia, com don Quijote, qui era l'autor del *Quijote* autèntic, venjat a Barcelona.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Edicions del *Quijote*:

- CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de (2007): *El ingenioso Hidalgo don Quijote de la Mancha*. Alacant, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Reproducció digital de l'edició anotada per Diego Clemencín (1894), 8 vols., Madrid.
- CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de (1978): *El ingenioso Hidalgo don Quijota de la Mancha*. Edició d'Andrés Murillo. Madrid: Castalia.
- CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de (1998): *Don Quijote de la Mancha*. Edició de Francisco Rico, 2 vols., Barcelona: Instituto Cervantes.

Traduccions catalanes:

- CERVANTES, M. de (2005): *L'enginyós cavaller don Quixot de la Mancha*. Traducció d'Antoni Bulbena i Tusell, Barcelona, Edicions 62.
- CERVANTES SAAVEDRA, Miquel de (1905-1906): *L'enginyós hidalgo don Quixote de la Mancha, compost per Miquel de Cervantes Saavedra y traduït ara en Mallorquí sa primera vegada per n'Ildefonso Rullán*. Felanitx.

Altres obres de Cervantes:

- CERVANTES, Miguel de (1987): *La Galatea*. Edició de Juan Bautista Avallé-Arce, Madrid, Espasa-Calpe.
- CERVANTES, Miguel de (1994): *Novelas ejemplares*. Edició de Frances Luttikhuisen, Barcelona, Planeta.
- CERVANTES, Miguel de (1987): *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*. Edició de Juan Bautista Avallé-Arce, Madrid, Castalia.
- CERVANTES, Miguel de (1987): *Teatro Completo*. Edició de Florencio Sevilla Arroyo y Antonio Rey Hazas, Barcelona, Planeta.
- CERVANTES, Miguel de (1973): *Viaje del Parnaso*. Edició de Vicente Gaos, Madrid, Castalia.

Altres autors clàssics:

- FERNÁNDEZ DE AVELLANEDA, Alonso (1987): *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha, que contiene su tercera salida y es la quinta parte de sus aventuras*. Edició de F. García Salinero. Madrid: Castalia.
- MARTORELL, Joanot i GALBA, Martí Joan de (1969): *Tirant lo Blanc*, Editat per Martí de Riquer. 2 vols. Barcelona: Seix Barral.

MELO, Francisco Manuel de (1999): *Historia de los movimientos, separación y guerra de Cataluña en tiempo de Felipe IV*. Alicante, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Edició digital basada en la de Madrid, Sancha, 1908.

Bibliografia moderna:

- LLAMAZARES, Julio / ALVAR, Carlos / GONZÁLEZ CUENCA, Joaquín / RÍQUER, Martín de / MOLINA, César Antonio (2004): *Territorios del Quijote*. Barcelona, Madrid, Lunweg Editores.
- MARTÍNEZ RUIZ, José (AZORÍN) (1968): *Con Cervantes*. Madrid, Austral.
- RIERA, Carme (ed.) (2005): *El Quijote y Barcelona*. Barcelona, Lunweg Editores i Museu d'Història de la Ciutat.
- RIQUER, Martí de (1989): *Cervantes en Barcelona*, Barcelona, Sirmio.
- SUÁREZ FIGAREDO, Enrique (2007): «Cervantes, Avellaneda y Barcelona: la 'venganza de los ofendidos'». *Lemir*. Núm. 11: 9-26. València (revista electrònica <http://parnaseo.uv.es>)
- UNAMUNO, Miguel de (1966): *Vida de don Quijote y Sancho*. Madrid, Espasa Calpe, 14ª edició.
- UNAMUNO, Miguel de (1966-1971): «Más sobre el célebre Benítez», *Obras Completas*, vol. VII, ed. Manuel García Blanco, 9 vols., Madrid, Escelicer.

RESUM

Proposem una relectura de l'elogi de Barcelona (*QII*, 72) que té en compte la integritat del text i la seva aparició en el context estratègic de l'acabament de la novel·la. Per tal de fer ressaltar la intenció fonamental de Miguel de Cervantes en aquest passatge, que és la de desmentir en forma resumida el fals llibre de Fernández de Avellaneda, seguim el camí de don Quijote i Sancho des de la Manxa a Barcelona i tornada. Crida l'atenció el forat negre espaciotemporal de l'itinerari aragonès de don Quijote. Contrastem les aventures barcelonines dels dos personatges amb les dels falsos don Quijote i Sancho a Saragossa. Constatem que don Quijote ha de saber des de *QII*, 59 qui és el veritable autor de *QI*, i pensem que per un pacte tàcit entre el personatge i Cervantes, don Quijote s'encarrega d'anar a cercar la venjança contra Avellaneda i contra els seus falsos personatges. Aquesta oportunitat la troba a Barcelona, la ciutat elogiada pel cavaller, entre altres raons, per haver estat la *venganza de los ofendidos*, la Barcelona venjadora i no pas venjativa.

MOTS CLAU: text i context de l'elogi de Barcelona, *Quijote* apòcrif, itinerari de don Quijote i Sancho, pacte tàcit entre don Quijote i Cervantes, venjança de Barcelona.

ABSTRACT

Barcelona and the revenge of the offended

We propose a reinterpretation of the eulogy of Barcelona (*QII*, 72), taking into consideration the text as a whole and its appearance in the strategic context of the dénouement of the novel. In order to highlight the fundamental intention of Miguel de Cervantes in this passage, which is to issue a brief challenge to the false sequel to the first part by Fernández de Avellaneda, we follow Don Quixote and Sancho on their travels from La Mancha to Barcelona and back. There is a striking spatiotemporal blackhole in the Aragonese portion of Don Quixote's journey. We contrast the adventures of the two characters in Barcelona with those of the bogus Don Quixote and Sancho in Saragossa. It is obvious that Don Quixote must be aware from *QII*, 59 who the real author of *QI* is, and we believe that, through a tacit agreement between himself and the author, Don Quixote makes it his job to take vengeance on Avellaneda and his false characters. The opportunity arises in Barcelona, the city eulogized by the knight errant, among other reasons, for being the avenger rather than the vindictive party in *the revenge of the offended*.

KEY WORDS: text and context of the eulogy of Barcelona, the apochryphal *Quixote*, itinerary of Don Quixote and Sancho, tacit agreement between Don Quixote and Cervantes, revenge of Barcelona.